

РОЗВИТОК НОРМ ФЕОДАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ ЩОДО ОПІКИ

У статті дається порівняльно-правовий аналіз норм вітчизняного права феодальної доби щодо опіки на прикладах двох кодифікаційних збірок.

Ключові слова: опіка, опікун, підопічні, рішення місцевих урядів, заповіт.

Українці – унікальна нація. Про це ще раз гадуєть відомі події початку XVIII ст., коли творці Орликових Пактів зазирнули за обрії феодалізму і зробили перший крок від ідеї забезпечення правозахисту лише станового суспільства до спроби започаткувати ідею одночасного захисту права народу на самовизначення і права особи на захист своїх прав. А через тридцять років у «першому відомому Кодексі права українства» [1, с. VII], яким називають «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743 р.), знов затверджено феодальні основи юридизацією прав корпоративної старшини з розширенням їх на дворянський зразок. Фіксацію status quo феодальної України – Гетьманщини засвідчує і інститут опіки.

Відомо, що звичаєво-правова основа інституту опіки була закладена ще в первісності, набувши розвитку в часи підняття феодальної державності в Законі Руському, а згодом і в нормах Руської Правди. Норми щодо опіки є і в Статутних грамотах київських князів Володимира і Ярослава Мудрого, у «Повчанні дітям» Володимира Мономаха, у княжих грамотах часів феодальної роздробленості. У наш час опіка і піклування, правове оформлення яких здійснюють на основі норм Сімейного і Цивільного кодексів України, визначаються як система заходів щодо забезпечення особистих немайнових і майнових прав та інтересів як малолітніх і неповнолітніх дітей (дітей-сиріт і дітей, позбавлених піклування батьків), так і повнолітніх осіб, що за станом свого здоров'я чи у випадках визнання їх безвісно відсутніми не можуть самостійно здійснювати свої права і виконувати обов'язки, потребуючи допомоги опікуна чи піклувальника (гл. 6, ст. 55) [4, с. 25]. Звертає на себе увагу той факт, що подібне визначення об'єктного ряду опіки в «Правах» подається ще більш конкретно. Це, передовсім, малолітні і неповнолітні діти – сироти з успадкованими, правно оформленими

маєтками батьків, а також сироти, що мали ще не легалізовані чи не визначені заповітом об'єкти нерухомості через перебування дітей за кордоном на навчанні або службі (гл. 11, арт. 11) [1, с. 215].

Вартий уваги розвиток цієї норми у вітчизняній кодифікації Ф. Давидовича «Зібрання малоросійських прав» 1807 р., в якій маємо визначення в главі 8 умов опіки дітей при живій матері. У малолітньому віці «отбираемы от матери дети быть не должны (сыны – до 7 лет, пока не придет время отдавать их в школу, а дочери остаются при матери до выхода их замуж)» [2, с. 73]. Опікуни ж весь цей час згідно із судовим розглядом і виходячи з можливостей «детинного имения должны давати им ежегодно на одяжение и пищу, давая деньги матери» (гл. 8, § 21) [2, с. 74].

Другим об'єктом опіки в кодифікації 1743 р. названо таких осіб, непостійних і суєтратних, «кто свои имения в сие терял или расточал» (гл. 10, арт. 34) [1, с. 200], тобто особи, які відзначались своїм марнотратством, разом з усією їхньою нерухомістю (гл. 11, арт. 6) [1, с. 208]. До них у суспільстві вже було сформовано доволі стійке негативне ставлення через їхню неповагу і зловживання опікуваним у Росії правом феодальної власності (зловживання бувало навіть неприкрите і цинічне). По-третє, це всі недієдатні, божевільні особи, що не в змозі самостійно здійснювати свої права і виконувати обов'язки, та їхні маєтності (гл. 10, арт. 34) [1, с. 200].

Останній з об'єктів опіки – дружини зі своїм нерухомим майном. Мова про традиційне опікунство чоловіка в подружжі (гл. 10, арт. 22). Але в «Правах» на цьому об'єкті не робиться спеціальний наголос, крім виділення в одному пункті окремого порядку спадкування по лінії спорідненості «чоловік – дружина»: «Муж по силе супружества есть опекун, владелец как своих, так и жениных имений, но о доходах

и расходах с них счета никому давать, как и прочие опекуны, не должен. Жена под власть его входит как при жизни, так и по смерти его, честь и звание его на себе носит» (гл. 10, арт. 22) [1, с. 193]. Важливо те, що в «Правах» опіка не стає тягарем над особою жінки, яка користується порадами свого чоловіка, наставника й основного ідеолога виховної моделі щодо дітей. Дотримання необхідних правил життя, морально-етичних штампів подружжям складало, на нашу думку, значну частину тогочасного кодексу честі не тільки в представників панівного стану, але й у всього українського суспільства. Як справедливо вважають Ю. Шемшученко і К. Вислобов, перенесення категорії честі і на нижчі, ще не закабалені верстви феодального суспільства стало «безперечним здобутком «Прав»» [1, с. XXXV].

До того ж позитивно посилено і використано в «Правах» норму Литовського статуту 1588 р. щодо жінок і спільно нажитого подружжям майна: «Обое вольны свои имения недвижимые обоими заработанные или выслуженные дать в заклад, продать кому захотят без всякого от наследников препятствия сообща и отдельно муж и жена с ведома и позволения мужнего. Из всех имений, совокупно нажитых, она вольна дарить и уступить» (гл. 10, арт. 35) [1, с. 201]. Був і зовсім інший підхід і зразок ставлення до підопічної жінки, майном якої постійно займався чоловік, що подає «Домострой», російський звід правил поведінки XVI ст. (він діяв у Росії до приходу більшовиків). Тут названо обов'язок чоловіка постійно повчати дружину, щоб «с благодарением терпела обиду, а если поделом поносят и укоряют, сие с любовью принимает», наставляти дружину «с благоразсудным наказанием, чтоб ему покорялася и что он скажет со страхом внимала и творила по его слову» [3, с. 21, 27]. Збірка не тільки нагадує, але й регламентує конкретну лінію поведінки і суб'єкта, і об'єкта опіки в жорстко підпорядкованому зв'язку чоловік – дружина, конкретно визначає всі побутові операції. Така залежність жінки в умовах дії в Росії старих звичаїв не могла не вплинути на право України часів підросійського протекторату. У кодифікації 1807 р. є норми, що засвідчують більшу формалізацію щодо цього об'єкта опіки, забезпечення повного впливу на особистість жінки: «Муж должен быть опекуном жене во все времена пока находится дома, а ежели муж в отлучке, то его жена по наставлению судьи просит поверенного»; «женам и девицам всегда надлежит иметь опекунов» (гл. 8, § 3, 63) [2, с. 69, 82].

За визначеними об'єктами інституту опіки конкретно вказано і суб'єктний ряд. У «Правах» 1743 р. це особи, що можуть виступати опікунами з визначенням черговості, починаючи з чоловіків по батьківській лінії, потім по чоловічій лінії матері, з переходом у разі їх відсутності до матері або бабусі або на всю жіночу лінію батьківського роду. Серед претендентів з найближчих родичів чи навіть не родичів, як зазвичай було, опікуном обирали того з них, хто був пожиточним і добросовісним, до справи утримання опіки надійнішим (гл. 11, арт. 4) [1, с. 207]. Конкретно визначали «Права» і процедуру встановлення опіки над об'єктами (крім жінок) через судові рішення місцевого уряду. До того ж над дітьми опіку могли встановити і через батьківський тестамент (гл. 11, арт. 1,4) [1, с. 203, 205]. У кодифікації 1807 р. цьому питанню приділено менше уваги, фіксуючи норму про відбір і призначення опікунами «верных и добродетельных людей» [2, с. 80].

Кодифікація 1743 р. дає конкретне визначення терміна «опікун», формулює конкретну мету щодо кожного об'єкта опіки. Наприклад, щодо опіки над дітьми: опікун – «это приставник умный или пестун, которому даны в опеку смотренные и раденыя недорослые дети, оставшиеся по смерти родителей до их совершенного возраста, сироты с наследным недвижимым и движимым имуществом. Он должен исполнять поручение затем, что дети за малолетием воспитывать себя и управлять своим именем не могут. Опекун дается для того, чтобы они возымели доброе воспитание, а имяне родителей не было в сие расточаемо»; при цьому опікун не відповідав у суді за справи цих малолітніх дітей у позовах на них щодо майна батьківського чи материнського, купленого чи вислуженого (гл. 11, арт. 1) [1, с. 203]. Такі справи відкладались до повноліття підопічних дітей. Цим зайвий раз підкреслено принцип недоторканності майна і гарантій належного судового захисту для повного забезпечення прав землевласників.

У подальшому переліку в «Правах» є такі зобов'язання опікуна щодо дітей: передовсім, опікун має утримувати підопічних дітей так, як і своїх власних, турбуватись про їхнє виховання, щоб «праздно в сие лет своих не теряя, обучаемы были в чтении, в потребных науках или смотря по породе их в художественном каком таланте и мастерстве и не потерпевали нужды в корме и одеянии» (гл. 11, арт. 7) [1, с. 210]. По-друге, опікун обов'язково має проводити відповідні описи опікунських маєтків (гл. 11, арт. 4) [1, с. 207], «со всяким тщанием смотреть

за именем, щоб оно было не только в целости, но и с прибылью» [1, с. 210]. По-третє, опікун доглядає всі рухомі речі, щоб не псувались від довгого зберігання. Він також має визначити, хто з невільних людей залишиться в опікунському маєтку для всякої роботи [1, с. 213]. Цим переліком визначено пріоритетність саме виховного акту щодо дітей, так само як і в нормі щодо незаконнонароджених дітей, значущості їх виховання (гл. 13, арт. 21) [1, с. 245]. Це засвідчує тяглість традицій гуманізму в праві українства, закладених ще в старокиївські часи.

На цьому фоні особливо чітко і контраверсивно постали правила поведінки опікуна за російським «Домостроєм», у яких не тільки щодо підопічних, але й щодо рідних дітей подано іншу ціннісну систему, зовсім інший порядок побудови відносин, виставляючи наперед не розвиток самостійності, творчості дитини, а наведення порядку із застосуванням у разі потреби «розтросчених ребер для повної покори» [3, с. 22]. Акцентуємо: такі правила уклдала духовна особа, піп Сильвестр церкви Благовіщення. Мала суспільний попит і була теж популярною інша редакція «Домострою» за списком імператорського Товариства історії і древностей Росії. Ці два тексти феодального зводу побутових правил Росії частіше за всі інші редакції передруковувались аж до Першої світової війни і вважались настільними книгами в росіян. «Домострой» і досі є предметом позакласного читання, офіційно затвердженим у навчальних програмах для школярів Росії.

Не можна обійти увагою питання щодо впливу на зобов'язання опікуна, які зафіксовано в кодифікації 1807 р. Це результат тривалого впливу бюрократичної системи управління, що склалась у Росії, на всі сфери права і особливе підняття значущості правових процедур. Серед усіх зобов'язань опікуна, визначених у «Зібраннях малоросійських прав», нема жодної вказівки на значення виховання підопічних, але є акцент: «Звание и должность опекунов состоит в том, чтобы имение сирот верно переписать, опись порядочно сочинить и ее копию точную в правление гражданское и суд отдать и чтобы в назначенное время отчет об опеке составить» (гл. 8, § 53) [2, с. 80]. Гадаємо, що традиційні коментарі тут уже зайві.

На такому загальному тлі особливо цікаво буде простежити, як розвинуто і затверджено в інституті опіки норму-принцип справедливості. У «Правах» маємо: «Опекун должен всячески справедливости доходить, а оные дети за достижением возраста своего свободны будут

право искать» у разі обіди від опікуна протягом земської давності у 10 років (гл. 11, арт. 9) [1, с. 212]. Вказану норму-принцип було зафіксовано в кількох артикулах, у нормах матеріального і процесуального права. При цьому основна увага кодифікаторів приділялась питанням опіки саме щодо дітей і лише в арт. 6 надано визначення принципу справедливості в інституті опіки щодо марнотратних (суєтратних) та осіб, позбавлених розуму. Вони поставлені українськими кодифікаторами в один ряд: суєтратні, як і ті, що позбавлені розуму, мають бути під опікою до тих пір, «поки вдача щодо перших не виправиться, а другі повністю на добрий розум не наставляться» (гл. 11, арт. 6). Для реалізації принципу справедливості на місцеві уряди, якими виступали повітові земські суди, покладался обов'язок проведення прямих і зворотних дій щодо повернення у володіння майна від опікуна до підопічних у разі їх повного відновлення як членів суспільства через розумове і фізичне одужання. Значення відповідних рішень суду посилювали спеціальним механізмом заборон. За чолобитною опікуна або доводами повіреної особи контроль за ходом захисту права приватної власності з обов'язковою увагою до норми щодо гарантування загального суспільного спокою і здійснення справедливого розгляду мало забезпечувати судові рішення, згідно з яким угоди суєтратних щодо купівлі-продажу, заміни, застави, уступки тощо «сильными быть не имели» (гл. 11, арт. 6) [1, с. 209]. У кодифікації 1807 р. на посилення дії принципу справедливості введено таку норму: в разі змарнування опікуном майна підопічних сиріт після досягнення ними 21 року вони отримали право ініціювати судовий розгляд не тільки для повернення збитків, але й для винесення справедливого рішення щодо того, хто «расточал их имение, нанося этим и себе бесчестье и потому права досмотра имений больше не имеет» (гл. 8, § 49) [2, с. 79].

Наостанок звернемо увагу на зростання значення місцевих урядів (судів) у самій ідеї ефективного опікунства. Для реалізації права контролю над опікою, її якістю вони займались призначенням кандидатів, перевіркою опікунських звітів, могли примусити до виконання опікунських обов'язків навіть у разі попередніх відмов від опікунства. У «Правах» 1743 р., у «Зібраннях малоросійських прав» особливо наголошено на дотримуванні принципів справедливості і доцільності в призначенні опікунів, принципу послідовності в перевірках, на визначенні умов забезпечення принципу ефективності дії інституту опіки (гл. 11, арт. 5) [1, с. 208].

В інституті опіки силами українських кодифікаторів XVIII–XIX ст., як бачимо, виписано всі складові для його остаточної юридизації, надання чітких дефініцій і унормування. Правове оформлення опіки, створеної, головним чином, для захисту майнових і немайнових прав феодалів-землевласників і їхніх нащадків, здійснювали одночасно із задіянням усього попереднього українського досвіду та з урахуванням вимог правлячих верств щодо фіксації status quo феодальних часів. Використана авторами двох аналізованих збірок термінологія і юридична техніка забезпечили не тільки достатню чіткість у формалізації, але й логічне сприйняття обох кодифікацій, закріплення всіх корпоративних прав старшини як панівного феодального стану України. При цьому помітно, як через загальну потребу в суспільному прогресі і конституюванні на початку XVIII ст. передова українська правова думка розпочала рух у бік звільнення суспільства і людини із захистом прав особи і нації, а в подальшому розвитку знову зійшла до посилення тиску на особу, що стало відлунням процесів продовжуваної феодалізації. При цьому процес феодалізації тривав майже без гальмування, проблеми захисту прав і інтересів особи з початковим усвідомленням її самодостатності та самочинності, як і пробудження

проблеми національного самовизначення із захистом прав нації, народженої часом, відсувались усім набором станових привілеїв.

Це й зафіксовано в нормах двох вітчизняних кодифікаційних збірок щодо інституту опіки, що мав згідно із загальноімперськими настановами посилити феодальну власність, не допустити будь-яких проявів свободи. При всіх позитивах і високих оцінках фахово зробленої кодифікаційної роботи збірки дають повне уявлення про подальшу еволюцію права, віддзеркалюючи зміни в тій частині суспільства, якій, власне, і мало належати право, упорядковане тогочасними кодифікаторами. «Права» 1743 р., цементуючи монопольне право феодалів на землю, остаточно засвідчують: козацька старшина в межах Російської імперії не тільки змінює свій традиційний статус, досягаючи нового фактичного стану, але й відкрито «жадає зміни юридичного характеру аж до прямого переходу її у розряд російського дворянства» [5, с. 7]. Результати здійснення такого переходу і фіксує «Зібрання малоросійських прав» 1807 р. Однак через усі заборони пройшли в Україні тенденції до збереження принципів справедливості і гуманізму, торуючи дорогу для подальшого повноцінного виявлення принципу верховенства права.

Список літератури

1. Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743 / упор. К. А. Вислобоков, відп. ред. та автор передмови Ю. С. Шемшученко ; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; Інститут української археографії та джерелознавства НАН України. – К. : Наук. думка, 1997. – 548 с.
2. Собрание малороссийских прав 1807 г. / сост. К. Вислобоков. – К. : Наук. думка, 1992. – 368 с.
3. Домострой Сильвестровского извода. – Репринт. изд. – К. : Абрис, 1992. – 144 с.
4. Опіка та піклування (гл. 6) // Цивільний кодекс України. – К. : Закон і бізнес, 2014. – 321 с.
5. Kohut Z. E. Russian Centralism and Ukrainian Autonomy: Imperial absorption of the Hetmanate 1760s–1830s / Z. E. Kohut. – Cambridge : Harvard University Press, 1988. – 363 p.

G. Zhurbeliuk

DEVELOPMENT OF CUSTODY LEGAL REGULATIONS OF UKRAINE IN FEUDAL TIMES

This article contains legal comparison of norms of domestic law provided for in two codified books regulating custody relations in feudal times.

Keywords: custody, custodian, person in ward, decisions of local councils, will.

Матеріал надійшов 10.04.2015